

Nederlanden — en verder werden op Neusser schepen nogal wat molenstenen en andere natuursteen vervoerd. De Zutphense wijnhandel, die aanzienlijk moet zijn geweest, staat pas na 1500 aantoonbaar in verbinding met Neuss. Uit Harderwijk kwam veel vis op de Neusser markt. (In dit verband is het voor de Duitse lezers jammer dat Huck zijn gedeelte over de handel op Noord-Nederland illustreert met een kaartje waarop de IJsselmeerpolders al zijn ingetekend, al ontbreekt de Afsluitdijk.) Bij veel plaatsen moet de schrijver zich echter beperken tot een: 'handelsbetrekkingen met Neuss konden tot nu toe niet worden aangetoond', of een 'hoewel niet bewijsbaar toch wel waarschijnlijk' of tot vermelding van de ontmoeting van één koopman uit zo'n stad met een koopman uit Neuss op de markt van Deventer. Het gevolgde systeem doet dan rijkelijk geforceerd aan, hoewel we niet hoeven te twifelen aan het bestaan van geregelde relaties van Waal- en IJsselgebied, van Utrecht en van een enkele Hollandse stad met Neuss. Meer geluk had Huck bij zijn onderzoek in Brabant en Vlaanderen. De Neusser kooplieden bezochten hier de jaarmarkten, exporteerden wijn naar Den Bosch (dat zelf vis aan Neuss leverde) en onderhielden geregelde vrachtdiensten op Antwerpen. In het Limburgse Maasgebied waren de connecties met het nabije Roermond en Venlo prominent. Al met al schreef Huck een solide, zaakrijk boek dat tot de kennis van de handel tussen de Nederlanden en het Rijngebied een betrouwbare bijdrage vormt.

Johanna Kossmann-Putto

J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen: Kluwer algemene boeken, Amsterdam: Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap, Amsterdam: Joods historisch museum, 1992, xii + 618 blz., ISBN 90 6117 291 8).

Pinkas Hakehillot (Notulen van de gemeenten). *Encyclopaedia of Jewish communities*, zo luidt de oorspronkelijke en treffende titel van de in 1985 verschenen Hebreeuwse uitgave van het hier gerecenseerde werk. Bij de in het Nederlands vertaalde en aanmerkelijk uitgebreide versie van dit werk luidt het tweede deel van de titel *Geschiedenis van de joodse gemeenschappen in Nederland*. Waarbij mijns inziens de Hebreeuwse titel de inhoud meer recht doet dan de Nederlandse.

De voorgeschiedenis van dit werk gaat terug tot 1960. In dat jaar werd door *Yad Vashem*, het instituut dat zich richt op de herdenking van de *shoah*, het besluit genomen om een serie boeken te publiceren met artikelen over alle joodse gemeenten in de door de Duitsers bezette gebieden tijdens de tweede wereldoorlog. Dit ter herdenking en als monument voor de slachtoffers uit die gemeenschappen. Directeur van *Yad Vashem* was sinds 1957 de oorspronkelijk uit Nederland afkomstige Jozef Michman, tevens oprichter en voorzitter van het *Institute for research on Dutch Jewry* in Jeruzalem. Michman vond de uit Leeuwarden afkomstige Hartog Beem (1892-1987) bereid om het deel over Nederland voor zijn rekening te nemen. Beem geldt als een van de grootste kenners van de geschiedenis van de joodse gemeenten buiten Amsterdam en heeft hierover meerdere studies gepubliceerd. Het enige voorbehoud dat hij maakte was om niet het artikel over Amsterdam te hoeven schrijven. Michman besloot daarop dit artikel zelf voor zijn rekening te nemen. Hij kon zich hier echter eerst na zijn pensionering in 1977 voor vrij maken. De door Hartog Beem ingeleverde artikelen werden later aangevuld en uitgebreid door Jozef Michmans zoon Dan en Victor Brilleman. Hun werk moet in dit geheel niet onderschat worden. De artikelen over de joodse gemeenten in de provincie Groningen bijvoorbeeld zijn sterk uitgebreid in vergelijking met de concepten van Beem. Tijdens de voorbereidende werkzaamheden kwamen de schrijvers tot de conclusie dat Amsterdam zo'n centrale positie in de geschiedenis van de joden in Nederland heeft ingenomen, dat dit een aparte behandeling rechtvaardigde.

Zij kozen er daarom voor om de geschiedenis van de joden in Amsterdam onderdeel te laten zijn van de algemene geschiedenis van de joden hier te lande. In het lexicongedeelte is bij Amsterdam volstaan met een tabel over het aantal joden in die stad. Persoonlijk vind ik die keuze niet gelukkig. Liever had ik gezien dat de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Amsterdam — net als de andere gemeenschappen — in een lemma was behandeld en dat de samenstellers in het eerste gedeelte van het boek een overzicht hadden gegeven van de geschiedenis van de joden per provincie. Hierdoor zou het mogelijk geweest zijn de geschiedenis van de diverse joodse gemeenschappen in een groter verband te zien en bijvoorbeeld vast te stellen of de positie van de joden per regio al dan niet gelijk was en of er culturele en sociale verschillen bestonden tussen de diverse joodse gemeenschappen in de onderscheiden regio's.

Het gerecenseerde boek valt uiteen in twee delen. In het eerste deel wordt de algemene geschiedenis van de joden in Nederland, met de nadruk op Amsterdam, behandeld in een tiental hoofdstukken. Dit deel beslaat ongeveer 260 bladzijden. Na een kort overzicht van de geschiedenis van de joden tot 1550 worden achtereenvolgens de Portugees-joodse gemeente en de Hoogduitse gemeente van Amsterdam tot 1795 behandeld. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de Franse tijd en gaat hoofdzakelijk over de totstandkoming van de gelijkberechtiging en de emancipatie. De drie volgende hoofdstukken beschrijven respectievelijk de geschiedenis van de joden in het Koninkrijk der Nederlanden van 1813 tot 1870 en van 1870 tot 1918 en de periode van het interbellum. In het achtste hoofdstuk wordt de *shoah* behandeld. Met name dit hoofdstuk is in vergelijking met de Hebreeuwse uitgave aanmerkelijk bekort. Dit was mogelijk omdat over dit onderwerp al veel was gepubliceerd. De laatste twee hoofdstukken beschrijven de naoorlogse periode. Vooral deze twee hoofdstukken, waarvan het laatste van de hand van J. Sanders is, zijn bijzonder interessant. Niet eerder werd deze periode in een dergelijke samenhang beschreven.

Het tweede gedeelte van *Pinkas* bestaat uit een lexicongedeelte, waarin aandacht wordt geschonken aan 194 joodse gemeenten, waarvan vast staat dat zij ooit bestaan hebben. De volgorde binnen de artikelen, die in lengte nogal verschillen en zo de leemtes in de kennis over de joodse gemeenschappen weerspiegelen, is steeds op dezelfde manier opgezet. In een tabel worden bevolkingscijfers gegeven over de jaren 1809, 1840, 1869, 1899, 1930 en 1941. Vervolgens wordt de geschiedenis van de joodse gemeente in kwestie beschreven vanaf de eerste vestiging tot aan de bezettingsjaren. Hierna worden de bezettingsjaren en de na-oorlogse periode behandeld. Elk lemma wordt afgesloten met een uitgebreide bibliografie. Ik heb de indruk dat maar weinig titels op dit gebied door de samenstellers zijn gemist.

Bij een studie van een dergelijke omvang zijn fouten welhaast niet te vermijden. Bovendien is een dergelijk boek ook de weergave van *de fortes* van de auteurs. Hierdoor krijgt het ene onderwerp een elegantere behandeling dan het andere. Zo is het hoofdstuk over de middeleeuwen — toegevoegd er woonden toen weinig joden in de Lage Landen — niet het sterkste. Er wordt in vermeld dat in 1220 de hertog van Brabant het recht verwierf om de in zijn hertogdom wonende joden als zijn eigendom te beschouwen. Een mededeling die zonder in te gaan op de rechtspositie van de joden in die tijden moeilijk te begrijpen is. Zo had ik in een samenvattend werk ook graag iets meer gelezen over de houding van Karel V tegenover de joden. Hij en zijn opvolgers verdreven weliswaar de joden uit de Lage Landen, maar behandelden de joden in andere gebieden van hun rijk met meer omzichtigheid. In het artikel over de Hoogduitse gemeente van Amsterdam schrijven de samenstellers dat het merendeel van de joden naar Amsterdam was gekomen als vluchtelingen voor de gevolgen van de dertigjarige oorlog. Een bewering die in de nieuwste historiografie onder invloed van J. Israël nu juist op zeer plausibele gronden ter discussie is gesteld.

Ten aanzien van het lexicongedeelte is het jammer dat de redacteurs de artikelen over de joodse gemeenten niet ter lezing hebben aangeboden aan personen, waarvan mocht worden aangenomen dat zij competent zijn op het gebied van de geschiedenis van de joden in een bepaalde streek of gemeente. Dit zou een aantal foutjes hebben voorkomen. Zo wordt in het artikel over Groningen, kennelijk op grond van een bewering in het begin van deze eeuw verschenen boek van Mendels, vermeld dat Mozes Goldsmid (door wiens toedoen het ontstaan van de joodse gemeente eerst mogelijk werd) de bank van lening pachtte in 1711. Terwijl nieuwere publikaties hiervoor toch het jaar 1731 geven. En bij de Pekela's lezen we dat de synagoge in het achterdeel van het gemeentehuis was, terwijl in recente literatuur toch duidelijk 1737 als bouwjaar van de synagoge wordt genoemd op een plaats die niet het gemeentehuis was.

Wat het register op het werk betreft is het mij geheel onduidelijk waarom sommige personen wel en andere niet zijn opgenomen. Jammer vind ik bijvoorbeeld dat de samenstellers niet alle rabbi's, godsdienstonderwijzers en besnijders hebben opgenomen. Vooral omdat deze categorie personen vaak korte tijd in een gemeente werkzaam was en vaak verhuisde. Dan zou men ontdekt hebben dat de besnijders Philippus Heijmans en rabbi Fissel uit Veendam dezelfde personen zijn als Philip Jacobs.

Al met al is *Pinkas* niet alleen een monumentaal boek, maar is het tevens de grootste aanwinst in de gestaag groeiende stroom publikaties over de geschiedenis van de joodse gemeenschappen in Nederland. Maar het is zeker niet de definitieve vervanger van het al meer dan vijftig jaar geleden verschenen overzichtswerk over de joden hier te lande van de handen van H. Brugmans en A. Frank. Het valt te vrezen dat we met hun erfenis nog wel een tijdje voort moeten.

E. Schut

A. Marchandisse, *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège (Xle-XVe siècles)* (Brussel: Koninklijke academie van België, Koninklijke commissie voor geschiedenis, Paleis der academiën, 1991, lxxxiii + 271+23 blz.).

Met de editie van het *obituarium* van de kathedraal en het kapittel van Saint-Lambert te Luik is het middeleeuwse dodenboek van één van de belangrijkste kapittelkerken in de Nederlanden, of beter gezegd, van het Duitse Rijk, voor een breder publiek ter beschikking gekomen. De voorgeschiedenis van deze editie is wonderlijk. Al in 1908 was een uitgave aanstaande, verzorgd door A. Hansay en E. de Marneffe, die handelden in opdracht van de Koninklijke commissie voor geschiedenis. De eerste had hiertoe een afschrift vervaardigd van het originele manuscript van het *obituarium*, dat dateerde van het einde van de dertiende eeuw. Om onbekende redenen werd de geannoteerde editie, waarvan een drukproef bewaard is, echter niet gedrukt. Sindsdien is het originele handschrift onder onopgehelderde omstandigheden zoekgeraakt, ofwel in de eerste decennia van deze eeuw, ofwel tijdens de tweede wereldoorlog. Dit betekent dat de huidige éditeur zich moest behelpen met de destijds door Hansay — gelukkig nauwgezet — vervaardigde transcriptie alsmede met een *copie d'érudit* uit de zeventiende eeuw. Foto's van enkele pagina's uit de transcriptie-Hansay, de drukproef van 1908 en het zeventiende-eeuwse afschrift zijn achter in het boek opgenomen.

Het *obituarium* bevat de *commemorations* van ongeveer duizend personen die leefden tussen de achtste en de vijftiende eeuw, voor het merendeel geestelijken. De annotering in de voetnoten geeft biografische informatie omtrent de gecommemoreerden. Aan de feitelijke editie gaat een uitvoerige introductie vooraf met een beschrijving van de afschriften, een reconstructie van het origineel en zijn geschiedenis, de chronologie van de redactie van het *obituarium*, een uiteenzetting over de betekenis ervan, een overzicht van andere necrologische documenten van de Luikse kathedraal, en een toelichting op de uitgave.